

Богдан Луговий

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ – ОСНОВА ПОСЕЛЕНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (НА ПРИКЛАДІ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ)

У статті проаналізовано становлення і розвиток сільського господарства в Києво-Подільському військовому поселенні, відображено особливості цієї сфери на досліджуваній території.

Ключові слова: Києво-Подільське військове поселення, поселянин, військово-поселенська система, поселенське господарство, землеробство.

Правобережна Україна в першій половині ХІХ ст. була сільськогосподарським краєм із невеликим відсотком промислового потенціалу, основна маса якого знаходилася в руках польської шляхти та єврейського населення. Із переходом Правобережжя до складу Російської імперії з'явилася нагальна потреба змінити ситуацію на користь нової влади.

Польське повстання 1830 р. стало формальним приводом для активних дій в даному напрямку, наслідком яких було значне збільшення частки державних володінь. Земля становила матеріальну основу економічного потенціалу краю. Володіння нею забезпечувало панівне становище в суспільстві, матеріальне збагачення та ін. Упродовж двох століть земля не втратила своєї цінності. Тому окреслена проблематика є актуальною і в сьогоденні час.

Розширення територій вимагало і особливої уваги до проблем економіки держави. На початковому етапі управління конфіскованими землями було створено Головну господарську контору. В процесі свого існування вона виявилася неефективною. Саме це стало однією із причин утворення військових поселень на значній частині конфіскованих маєтків на території Київської і Подільської губерній.

Розвиток поселенського сільського господарства висвітлюється в сучасній літературі в контексті загальної характеристики економічного потенціалу військового поселення у Київській та Подільській губерніях. Відомості з цього приводу можна відшукати у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, у якому подано статистичні дані господарського розвитку [1]. У працях К. Ячменіхіна [2], Т. Кандаурової [3], В. Цубенко [4] проаналізовано основні механізми економічного життя військово-поселенської системи загалом. Історія розвитку Києво-Подільського військового поселення висвітлена у науковій літературі в загальному контексті функціонування поселенського формування.

Об'єктом дослідження є розвиток та особливості сільськогосподарського виробництва у військових поселеннях Правобережної України.

Предмет вивчення становить процес формування поселенського господарства та його складових одиниць.

Метою цього дослідження є висвітлення основних тенденцій розвитку господарської системи у Києво-Подільських військових поселеннях, відображення та аналіз досягнень і прорахунків цієї сфери у порівнянні із іншими аналогічними формуваннями, а також дослідження основних причин невдач цього процесу.

Новизна цього дослідження полягає у вивченні архівних джерел та детальному аналізі статистичних даних про розвиток галузі, які містяться в них.

Сільськогосподарська галузь була матеріально-економічною основою поселенської системи. Поселення перебували у складі допоміжної частини військового міністерства, їх управління належало департаменту військових поселень. До обов'язків міністерства у соціально-економічній сфері належало: облаштування господарських закладів та їх подальша успішна діяльність; робота над вдосконаленням способу обробітку землі, збільшення поголів'я худоби та інших видів господарської діяльності; розподіл грошових і майнових капіталів, що належали військовим поселенням [5, с. 151–152].

Основним завдання військових поселень був розвиток землеробства. Його основою стало вирощування зернових культур. У Києво-Подільському військовому поселенні найбільше площ відводили під посіви озимої пшениці. Саме вона була основним експортним товаром, який возили в Одесу. Окрім цього, основною сільськогосподарською культурою в Києво-Подільських військових поселеннях було жито. Вирощували також ячмінь, овес, просо, гречку, кукурудзу. Проте поселяни сіяли і технічні культури, серед яких домінували льон і конопля. Також займалися городництвом, садівництвом, тваринництвом та різними промислами.

Варто відмітити, що показники озимих і ярих культур у Києво-Подільському військовому поселенню були значно гіршими від інших. Проте адміністративними мірами вдалося ліквідувати, певною мірою, відставання цих округів від інших військових поселень. Хоча і відбувалося зростання урожайності, проте вони не змогли досягти рівня ні Українського, чи Новоросійського військових поселень.

Основну ланку сільськогосподарської системи становило господарство поселянина, яке йому надала держава [6, с. 620]. В особі військових поселян створювався особливий прошарок, ізольований від основної маси селянства. Саме на нього покладалися обов'язки забезпечення ефективності всієї нової системи. Перехід державних селян до розряду військових поселян посилював адміністративний нагляд за селом. Це передбачало і значне збільшення повинностей, які вони мали виконувати.

Господарі із самого початку створення військових поселень не були власниками землі, яку обробляли, їх позбавляли права самостійно розпоряджатись ділянкою і тим більше її продавати. Попри різні обов'язки, які покладалися на них, поселяни мали обробляти вчасно свої наділи і сінокоси. Ведення власного господарства відходило на другий план. Інформація щодо розподілу земель в округах Києво-Подільського військового поселення подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл земель в округах Києво-Подільського військового поселення (в десятинах)

Округ	Площі під будівлями та городами	Загальні землі		Поселянські землі		Резервні землі	Церковні землі	Під лісові угіддя	Пасовища
		орні	сіно-коси	орні	сіно-коси				
1-й	5775	8528	4446	22932	9360	1495	423	31	254
2-й	4458	8528	4446	22932	9360	1678	458	17	251
3-й	4697	8528	4446	22932	9360	947	458	69	254
4-й	4720	8673	4522	23324	9520	1412	632	63	255
5-й	5854	9555	5196	26603	10940	7701	493	64	286
Відокремлена волость	1436	2582	1331	6884	2810	241	191	7	181
Всього	26941	46795	24391	125607	51350	13476	2656	251	1484

[1, с. 27].

Таблиця демонструє весь спектр різновидів сільськогосподарських земель та їх розподіл за округами. Чітко вказано, що частина земель перебувала у церковному використанні та знаходилася в резерві, однак справжнім їх власником була Російська імперія.

Основним заняттям поселян було землеробство. Кожен господар 1-го розряду отримував по 15 десятин (дес.) землі, 2-го розряду – по 7 дес. землі. Земля, яку отримали військові поселяни, була різною за родючістю, що впливало значною мірою на економічний потенціал господаря та його господарства. Перед поселянами ставилася вимога вчасно обробляти свої наділи, вносити добрива, здійснювати сівозміни. Найпоширенішою формою удобрення був “відпочинок земель” або переорювання молодих зернових рослин. Ще однією формою “відпочинку землі” була організація пасовищ. Сінокоси теж доглядали, їх переорювали через декілька років або один раз на десятиліття [1, с. 7]. Було також дозволено перетворювати лісові угіддя у сінокоси чи рілля у випадку, якщо на 1 дес. лісу було менше, ніж 50 дерев [7, с. 128].

Землеробська праця поселян була вкрай важкою. Поля обробляли плугом, запрягаючи від 2 до 4 волів. Військові поселяни землю для озимих посівів орали влітку, а для ярих – восени, після збирання урожаю. Продукти, вирощені на державних полях, йшли на забезпечення військ, що квартирували в окрузі [1, с. 26].

У військових поселеннях було розвинуто і городництво. Вирощену продукцію селяни використовували для власних потреб. Більшість городів були поблизу поселенських будинків. На своїх ділянках вирощували огірки, червоний буряк, моркву, капусту, часник, цибулю та інші сільськогосподарські культури. На державних полях, в основному, вирощували пшеницю, жито, овес, ячмінь, льон. Як зазначав К. Ячменіхін, після зернових основним продуктом харчування була

картопля, яку теж використовували на корм худобі. У середині 30-х рр. ХХ ст. цю культуру саджали 98 % усіх поселенських господарств Російської імперії [2, с. 245].

Наявної землі у військових поселеннях не вистачало для вирощування необхідної кількості сільськогосподарської продукції. Також спостерігався процес зниження якості обробітку полів, кількості врожаю, внаслідок чого знижувалася економічна ефективність господарства. Це, в свою чергу, спричинило зменшення прибутків поселенців. Тому відбулося зменшення і кількості квартирників із двох до одного. При цьому спостерігалось збільшення кількості селян-господарів. Щоб забезпечити житлом нових господарів, потрібно було селянам будувати або добудовувати нові помешкання і знову ділити землю між селянами-господарями.

Общинна система господарства та мілітарний устрій поселень унеможлилювали ефективний розвиток сільського господарства загалом. В таких умовах поселенці позбавлялися будь-якого, в тому числі і матеріального, зацікавлення в результатах своєї нелегкої праці. Їх становище погіршувало і соціальна незахищеність та повна відсутність прав.

Важливою особливістю ведення поселенського господарства була його плановість. Це пригнічувало працездатність та зацікавленість збільшення майбутнього врожаю. У 1-й рік сіяли – просо, 2-й – озиму пшеницю, 3-й – жито [4, с. 107]. Перелік продукції, що вироблялась поселенцями, та її обсяги визначались державними установами. 7 серпня 1842 р. затверджено “Урочне положення для суспільних державних робіт військових поселенців”. Робочий день у військовому поселенні упродовж кінця березня – вересня був досить довгим. Під сигнал горніста вставали і лягали спати. На роботу виходили на світанку, навіть о 5 годині, поверталися із заходом сонця – 22 години вечора – у літній час, а у весняний та осінній періоди він залежав від тривалості сонячного дня. У п’ятницю та суботу переважно працювали з 6 години ранку до 14 години дня. Однак керівництво досить часто порушувало розпорядок, і тому селяни змушені були працювати і у інші дні. Сприяв цьому і дозвіл начальства збільшувати розмір робіт (уроків), що теж призводило до збільшення тривалості робочого дня поселенців [8, с. 36].

Нічим не краща доля була у тих селян, які працювали на поміщиків, що використовували систему “уроків”. Власники маєтків встановлювали такі їх розміри, що одна людина не могла його виконати навіть за тиждень. З понеділка розпочинався вже новий “урок”. У своїх господарствах селяни змушені були працювати вночі. Найважче було обробляти панські та свої поля під час сінокосів та жнив [9, с. 131].

Скотарство було наступною після землеробства важливою галуззю господарства військових поселенців. Вони займалися конярством, вівчарством і розведенням великої рогатої худоби. Основну увагу зосереджували на виведенні кращих порід робочої худоби і коней.

Військові поселенці, окрім хліборобства та скотарства, займалися також гончарством, виправленням шкір, виготовленням різноманітних знарядь праці, розведенням садів, рибальством, бджільництвом, вирощуванням тютюну тощо.

Отже, сільське господарство стало основою військово-поселенської системи. Військові поселення були новим економічним інститутом для цього регіону. В межах округів формувалась специфічна економічна система, що мала складну багатоступеневу структуру. Уряд намагався створити міцну матеріальну економічну основу для розвитку господарства військових поселенців. Одночасно військово-поселенське господарство перебувало під постійним контролем місцевого керівництва та входило до сфери державного регулювання.

Військово-поселенська система призвела до подвійного закріпачення селянства. Формально звільнені від кріпацтва поселенці були ще сильніше прикріплені до землі, ніж раніше. Основним заняттям військових поселенців було землеробство та скотарство. Загалом Києво-Подільське військово-поселення за показниками сільськогосподарської та тваринницької продукції було найслабше розвинуте. Це можна пояснити низкою причин, а саме: ці поселення були створені найпізніше; держава не виділяла достатньої кількості необхідних коштів для ефективного їх розвитку; поселенці сплачували боргові зобов’язання, які числилися за конфіскованими маєтками; некомпетентне керівництво щодо ведення сільського господарства.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, КМФ 12, оп. 1, спр. 111, арк. 44 к. 2. Ячменихін К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихін. – Чернігов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с. 3. Кандаурова Т.Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов / Кандаурова Т.Н. // Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды V конференции ассоциации “История и компьютер”. – М., 1998. – С. 78–86. 4. Цубенко В.Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військово-поселення кавалерії. 1817–1857 рр. / Валерія Леонідівна Цубенко. – Одеса: “Optimum”, 2006. – 218 с. 5. Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование

военных учреждений. – СПб., 1838. – 408 с. 6. Лекции по русской истории профессора С.О. Платонова / Издал И. Блинов. – СПб., 1907. – 654 с. 7. Высочайше утвержденное предположение об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13244. – С. 119–129. 8. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40 е годы XIX века. / Г.И. Марахов. – К.: Вища школа, 1979. – 150 с. 9. Крижановська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. / О. О. Крижановська // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 130–142.

Богдан Луговой

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ – ОСНОВА ПОСЕЛЯНСКОГО ХАЗЯЙСТВА (НА ПРИМЕРЕ КИСВО-ПОДОЛЬСКОГО ВОЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ)

В статье проанализировано становление и развитие сельского хозяйства в Киево-Подольском военном поселении, отображены особенности этой сферы на изучаемой территории.

Ключевые слова: поселянин, военно-поселенская система, поселенское хозяйство, земледелие.

Bogdan Lugovyi

AGRICULTURE ACTIVITIES AS THE BASIS OF HOUSEHOLD IN SETTLEMENTS (BASED ON KYIV-PODILSKY MILITARY SETTLEMENT)

The article analyses the formation and the development of agriculture in Kyiv-Podolsk military settlement, Represents the peculiarities of this field on the territory under study.

Key words: settler (posielianin), military settlements system, household in settlement, agriculture.